

МИКОЛА КОЛОДКЕВИЧ: ДОЛЯ ЛЮДИНИ І СУСПІЛЬНОГО ДІЯЧА

Микола Миколайович Колодкевич - один з непересічних діячів тієї частини демократичної інтелігенції Наддніпрянської України 70-х - початку 80-х рр. XIX ст., яка у тодішню буремну й суперечливу епоху мала зробити вибір між українським національно-демократичним і загальноросійським соціально-революційним рухами. М. М. Колодкевич став на шлях радикальної боротьби за оновлення суспільства, мав винятково тривалий для тих часів - дев'ятирічний - стаж участі у визвольному русі, вирізнявся неабиякими особистими якостями талановитого конспіратора й організатора. На думку авторитетних сучасників, він належав до найвидатніших моральних постатей¹.

Ім'я М. М. Колодкевича часто згадувалося у наукових працях з історії визвольного руху, проте, як не дивно, ця постать ще не стала об'єктом спеціальних розвідок. Утім доля Миколи Колодкевича, яка увібрала в себе і героїчне, і трагічне, уявляється надзвичайно цікавою й повчальною. В ній знаходимо історичний урок для тих українських інтелігентів, які втрачають національний ґрунт. Отже, розглянемо основні віхи життя Миколи Колодкевича як людини і суспільного діяча.

Микола Миколайович Колодкевич народився 10 (22) липня 1849 р. на Чернігівщині². Його рідним містом був Седньов, де постійно проживали батьки - Микола Кирилович і Марія Павлівна. Від них М. М. Колодкевич успадкував українське етнічне походження і приналежність до російського православного дворянства. Щоправда, землі у Колодкевичів було небагато - близько 120 десятин і це при тому, що в родині зросло четверо дітей - двоє синів і двоє дочок³.

Дитинство та юнацькі роки Миколи Колодкевича пройшли на рідній Чернігівщині. Відтоді виявилось його прагнення до знань. Спочатку Микола навчався у Чернігівській гімназії, а потім вступив до Ніжинського ліцею. Другого жовтня 1871 р. він перевівся до Новоросійського університету і став студентом фізико-математичного факультету, алев серпні 1873 р. вдруге здійснив перевід - на цей раз до Київського університету, куди був зарахований на другий курс медичного факультету⁴. Микола Колодкевич належав до стипендіатів Херсонської земської управи і як в Одесі, так і у Києві акуратно відвідував університетські лекції, відавався своїм науковим заняттям і відзначався відмінною поведінкою⁵.

Уже в ті роки Микола Колодкевич виділявся своєю зовнішністю і внутрішнім світом. "Наружність його була так характерна, - згадувала Катерина Дібровіна, — що раз побачивши, навіть і мимохідь, важко було забути: середній на зріст,

широкоплечий, кремезний, густий брюнет, з великою чорною бородою і блакитними очима, він навіть симпатію до себе, котра ще більше збільшувалась при розмові з ним"⁶. Таке враження складалося від внутрішньої змістовності та щирості привабливого студента. А вже роки навчання стали для Миколи Колодкевича часом осмислення навколишньої дійсності. У повсякденному житті він досить швидко роздівся соціальною контрастністю суспільства, якому були властиві, за його ж словами, "праця і "кричуща бідність" та розкіш, що нічим не відрізнялась від розпусти". Вже починаючи з гімназичної лави, юнак ставив перед собою питання про причини подібного становища. Сама "сувора правда життя" підштовхнула його до пошуків відповіді, однак остання була здобута лише після чималих зусиль, у процесі вивчення життя, історії та культури рідного й інших народів⁷.

Осмілюючи історичний розвиток людства, М.М. Колодкевич дійшов висновку про неприродність експлуатації привілейованої меншості безправної більшості. Усвідомивши роль експлуатації людини людиною, він вирішив стати на шлях боротьби проти соціальної нерівності. "Сила, що штовхнула мене, - заявляв Микола Миколайович згодом на судовому процесі "20-ти", - лежить у тому ладі, серед якого ми живемо, і вивчення цього ладу привело мене врешті-решт сюди"⁸.

Формування радикального світогляду М.М. Колодкевича особливо продуктивно відбувалося в студентські роки, насичені ідейними пошуками. Саме тоді розпочалося його зближення з однодумцями. Першою нелегальною організацією, до якої належав Микола Миколайович, став народницький гурток київських "чайковців". Згадка про причетність М. М. Колодкевича до цього гуртка є у спогадах відомого діяча народництва С. А. Подолинського⁹. Більш конкретні дані містяться в мемуарах лідера київських "чайковців" П. Б. Аксельрода, який, зокрема, писав: "У Києві стали все частіше з'являтися нові люди. Приїхав до нас народний вчитель Колодкевич. З великою радістю залучив я його до нашої роботи"¹⁰. Йшлося про період осені 1873 р., коли Колодкевич став студентом-медиком Київського університету. Можливо, до складу гуртка його ввели "чайковці" В. Г. Еммета і Ф. Рашевський, які, як і Микола Миколайович, навчалися на медичному факультеті університету і до того ж були вихідцями з Чернігівщини¹¹.

Свідчень про цей період біографії М.М. Колодкевича небагато. Цікаві спогади про нього як студента залишив його університетський товариш А.В. Бяловеський. За його згадками, Микола

Колодкевич виділявся серед інших студентів. "Це була особа дивної моральної чистоти, - писав згодом мемуарист. Колодкевич палко любив знедолений народ й гаряче приймав до серця його інтереси, а через те, що слово в цієї людини не розходилося зі справою, то він і намагався активно, в міру сил і уміння, допомогти народному горю"¹². Така вдача молодого людини сприяла її входженню до лав народників.

Навесні 1874 р. народництво розпочало масове "ходіння в народ". Судово-слідчі джерела прямо не вказують на участь М. М. Колодкевича в цій акції демократичної молоді. Однак не можна не звернути увагу на показання Миколи Миколайовича на допиті в жандармів у 1875 р., де він, зокрема, свідчив: "У 1874 р. під час вакацій я був на селі батька, кілька разів приїжджав до Чернігова і одного разу в с. Голубичи Городницького повіту до мого дяді"¹³. Природно, ці показання якнайменше ставили за мету дати якусь інформацію про діяльність у народі, але й вони мають цінність, оскільки підтверджують факт перебування члена народницького гуртка на селі під час масового "ходіння в народ".

Участь М. М. Колодкевича в народницькому поході на село прямо засвідчується спогадами А. В. Бяловеського, який згадував: "У період захоплення пропагандою Колодкевич відправився з книжками "в народ". Зрозуміло, зусилля його не мали успіху, що було причиною великих моральних страждань"¹⁴.

Отже, період 1873-1874 рр. стали для Миколи Колодкевича початком опозиційної діяльності. На той час він ще не вважав себе революціонером і не випадково згодом в автобіографічних показаннях датував початок своєї революційної діяльності 1875 р., "коли цілком свідомо ставився до всього навколишнього"¹⁵.

Радикалізація ідейних поглядів М. М. Колодкевича відбувалася під впливом "ходіння в народ" і масових арештів мирних народників-пропагандистів. В обстановці наростання протистояння між демократичною молоддю і царським урядом київський студент зробив свій остаточний вибір. Революційне середовище поглинуло його повністю.

Головним місцем революційної діяльності М. М. Колодкевича був Київ. Народник М. Ф. Фроленко згадував, що застав там Миколу Миколайовича взимку 1875 р. "в гуртку київських революціонерів-чайковців"¹⁶. Напевно, мемуарист припустився хронологічної неточності, оскільки відомо, що на початку 1875 р. гурток київських "чайковців" уже не існував. Тим часом після поразки "ходіння в народ" 1874 р. розпоршені народники-пропагандисти почали відновлювати зв'язки. У цьому процесі брав участь і М. М. Колодкевич.

У той час до найближчого оточення М. М. Колодкевича входив К. І. Гриневиц, який проживав з ним на одній квартирі. Цей студент уже притягався до дізнання і перебував під негласним наглядом поліції. На його рахунку -

виїзд за кордон під чужим паспортом, зустріч у Женеві з відомим українським суспільно-політичним діячем М. П. Драгомановим, а також ідеологом російського народництва П. Л. Лавровим¹⁷.

Квартира К. І. Гриневица і М. М. Колодкевича стала місцем зборів однодумців. Туди приходили студенти Ф. А. Винниченко, О. А. Зубковський, В. О. Лопатін та ін. Приїздив до них з Чернігівщини й сусід родини Колодкевичів поміщик Д. А. Лизогуб, який "займався поширенням революційних книжок"¹⁸.

За своїми ідейними поглядами М. М. Колодкевич належав до народників пропагандистського напрямку. Як згадував його товариш з університету А. В. Бяловеський, "... і на сходках, і в гурткових бесідах він гаряче повставав проти всіляких прийомів насильства від кого б воно не йшло"¹⁹,

Водночас М. М. Колодкевич підтримував стосунки з гуртком прогресивних діячів у Чернігові. Серед них виділявся вчитель чернігівської гімназії М. А. Вербицький-Антонов (який, за даними III відділу Власної його імператорської величності канцелярії, "зіпсував" кілька поколінь юнацтва чернігівської гімназії і свого часу навчав Миколу Колодкевича), а також член чернігівської міської управи, кандидат права І. Шраге, а в минулому - піднаглядний²⁰,

Важливе місце в діяльності народників-пропагандистів займало поширення нелегальної літератури серед різних верств населення. М. М. Колодкевич залучився саме до цієї роботи, а в травні 1875 р. вперше попав у поле зору жандармів. Приводом до цього став знайдений під час обшуку в народника В. І. Іллясевича у Київській в'язниці клаптик паперу з адресами кількох контрабандистів, що займалися переправкою нелегальної літератури через австрійсько-російський кордон, з припискою: "Афанасьєвська ул., дом Александрова, Колодкевич". Уже на початку травня Микола Миколайович був запрошений до Київського губернського жандармського управління на допит. Жандарми цікавилися його зв'язками з В. І. Іллясевичем, П. Б. Аксельродом, В. К. Дебогорієм-Мокрієвичем, І. М. Ходьком, але не знайшли будь-яких доказів і відпустили М. М. Колодкевича до батьків у Седньов.

Тим часом на австрійсько-російському кордоні застримали С. Дробинського, який вже протягом десяти місяців займався контрабандною переправкою транспортів, у тому числі й нелегальної літератури. Остання відправлялася з-за кордону колишнім студентом Медико-хірургічної академії М. М. Крушковим, який у той же час листувався з М. М. Колодкевичем, використовуючи його адресу в Седньові²¹.

Усе це стало приводом для обшуку М. М. Колодкевича у седньовському будинку його батьків 1 липня 1875 р., куди він прибув напередодні, після поїздки за маршрутом Седньов - Одеса - Київ-Чернігів - Седньов. Під час обшуку було знайдено шість заборонених книг. Крім того,

стало відомо про "цілий пакунок книг", привезений М.М. Колодкевичем із Києва до Чернігова, а також про деякі факти його листування й перебування у Києві, Одесі й Чернігові під час червеної поїздки.

Як наслідок, М.М. Колодкевича взяли під варту й відправили до чернігівської в'язниці. Проте подальше дізнання не виявило "ніяких позитивних фактів", а тому в серпні того ж року Миколу Миколайовича звільнити з-під арешту, віддавши під особливий нагляд поліції за місцем мешкання у Києві²².

Університетське начальство швидко відреагувало на притягнення свого студента до дізнання у політичній справі. Через кілька років, на процесі "20-ти" Микола Миколайович згадував: "Тут (у Київському університеті. - ...) я дійшов до 4-го курсу, коли був звільнений з університету за притягнення мене до дізнання з однієї політичної справи. Після цього я притягався до дізнання дійсно досить багато разів..."²³.

Арешт, допити, ув'язнення і, нарешті, виключення з лав студентства - все це сприяло скорішому переростанню опозиційності М.М. Колодкевича в революційні переконання, які стали реалізуватися у професійній підпільній діяльності.

Вийшовши на свободу і невдовзі переїхавши до Києва, М.М. Колодкевич знову взяв участь у справі пропаганди. Про це свідчать спогади відомого лавриста М. Г. Кулябка-Корецького, який влітку 1875 р. налагодив транспортування нелегальної літератури через Бессарабію і незабаром теж приїхав до Києва. В його пам'яті зберігся образ "симпатичнішого Миколи Миколайовича Колодкевича", на квартиру якого ним був доставлений тичок видань "Вперед!". Там само лаврист познайомився з деякими народниками, зокрема з Д. А. Лизогубом²⁴.

У 1876 р. в Києві сформувався новий пропагандистський гурток, що розгорнув діяльність серед робітників. Найбільш активними членами були І. Ф. Совенко, Ф. А. Винниченко, М.М. Колодкевич, а також С.С. Топчаєвський, Ф. К. Вовк (Волков), О. І. Михалевич та ін. Практично всі гуртківці мали українолюбні симпатії або переконання і брали участь не тільки у загальноросійському русі соціально-революційного народництва, а і в діяльності Старої та Молодої Київських Громад - важливих осередків українського національно-демократичного руху²⁵. Однак навесні того ж року М.М. Колодкевича знов заарештували і притягнули до дізнання у Києві "з предмету поширення злочинної пропаганди і книг серед робітників й майстрових, для чого влаштовувались таємні зборища на островах ріки Дніпро біля Києва". Водночас народника обвинувачували у причетності до справи київського студента І. Ф. Совенка та деяких харківських студентів, а конкретно - у приналежності до революційного гуртка, зберіганні у себе книжок "революційного змісту" та поширенні їх серед народу²⁶.

Київські жандарми відмічали зв'язок М.М. Колодкевича з видатним діячем

національного руху М. П. Драгомановим. Офіційні жандармські документи атестували Миколу Миколайовича як "близького знайомого", "прибічника" Михайла Петровича²⁷. На наш погляд, жандарми не перебільшували, адже Ф.А. Винниченко та ряд інших членів вищезгаданого гуртка, до складу якого входив М.М. Колодкевич, брали активну участь в українському національному русі. Крім того, Микола Миколайович підтримував відносини з українофілом М. Драгневичем, який знаходився у постійних письмових стосунках із М. П. Драгомановим та іншими емігрантами²⁸.

Отже, всередині 70-х рр. М.М. Колодкевич став помітним учасником визвольного руху, при цьому віддаючи симпатії більш радикальним загальноросійським народникам. Характерно, що такі нелегальні видання, як "Вперед!", "Набат" відгукнулись на його арешт і неодноразово згадували про ув'язненого народника²⁹. Жандарми не поспішали випускати Миколу Миколайовича із київської в'язниці і лише через 14 місяців, улітку 1877 р., його віддали на поруки рідній сестрі під грошову заставу в 1000 крб.³⁰

Саме в той час жандарми викрили так звану Чигиринську змову, захопили її організаторів Я. В. Стефановича, Л. Г. Дейча та І. В. Бохановського і намагалися будь-що знайти їхню конспіративну квартиру з підпільною друкарнею. Очищення цієї квартири від компрометуючих матеріалів стало нагальною справою народників Києва. Вийшовши із в'язниці, М.М. Колодкевич узяв участь у цій акції, що невдовзі стало відомо жандармам. Як наслідок, народник знов був кинутий до в'язниці та притягнутий до слідства, яке констатувало його "віддалену участь" у Чигиринській справі³¹.

Десятого серпня 1878 р. революціонер знов дістав свободу, будучи знов звільнений під заставу 1000 крб., яку пожертвував Д. А. Лизогуб. Київський губернський прокурор вважав "вельми небезпечним" перебування М.М. Колодкевича у Києві, а губернатор, розуміючи, що слідкувати за народником "надто важко", став клопотатися про його адміністративну висилку з міста³².

Вийшовши за стіни в'язниці, М.М. Колодкевич знов поринув у справи підпілля. В той час, під впливом постійних переслідувань, почався його відхід від чисто пропагандистської діяльності до визнання політичних засобів боротьби, зокрема, бойових акцій. На цьому шляху важливе значення мала його участь у діяльності революціонерів, що відвідували конспіративну квартиру на Великій Житомирській вулиці та групувалися навколо землевольця В. А. Осинського. Восени 1878 р. у цьому середовищі виник план визволення революціонера О.Ф. Медведєва (Фоміна) із харківської в'язниці. У його реалізації взяв участь і М.М. Колодкевич.

Дізнавшись про конспіративні зв'язки Миколи Миколайовича з харківським підпіллям, жандарми вирішили зробити обшук і заарештувати революціонера, але 27 жовтня 1878 р. він

своєчасно зник із Києва, перейшовши на нелегальне становище³³.

М.М. Колодкевич став прихильником політичної боротьби. Напевно, вплив на еволюцію

його поглядів мали також ідеї конституціоналізму, популярність яких зросла серед деяких прошарків суспільства, у тому числі й демократичної молоді Києва. Адже не можна обминути

той факт, що влітку 1878 р. М. Ф. Фроленко розглядав Миколу Миколайовича, що прибув на Липецький з'їзд народників, як представника "київського конституціоналізму"³⁴. На запрошення приїхати на з'їзд прихильників політичного напрямку М.М. Колодкевич згодився "без застережень". Так київський радикал став учасником Липецького з'їзду, що відбувся 15-17 червня 1879 р., а через кілька днів - 19-20 червня - взяв участь у загальному з'їзді "Землі і волі" у Воронежі, де він разом із А. І. Желябовим і С.Л. Перовською був прийнятий до земельської організації³⁵.

В. М. Фігнер, згадуючи в автобіографії про Воронежський з'їзд, зазначала, що А.Л. Желябов, М.М. Колодкевич і М.Ф. Фроленко "відігравали таку видатну роль на всьому півдні, Одесі, Києві, Харкові, що в їх особі до товариства "Землі і волі" приєдналося все, що було революційного в цих трьох центрах, як в області інтелігенції, так і в світі робітничому"³⁶.

Тим часом глибока ідейна криза "Землі і волі" призвела до розколу цієї організації на "Народну волю" і "Чорний переділ". У серпні 1879 р. М.М. Колодкевич став членом народовольської організації та увійшов до складу її керівного органу - Виконавчого комітету³⁷, який зосередив значну увагу на підготовці царевбивства. Визнання революційного насильства як необхідного засобу боротьби було для Миколи Миколайовича нелегким і вимушеним вибором. А. В. Бяловеський зазначав: "Терористом його (Колодкевича. - авт.) зробили власті своїми шаленими переслідуваннями й гоніннями. Безмежне беззаконня створило і самий терор"³⁸. Г. Д. Гольденберг у своїх показаннях з великою повагою ставився до М.М. Колодкевича і згадував, що той "не мало гнітився своїм переходом до фракції "терористів"³⁹.

Народовольський період діяльності М.М. Колодкевича розпочався з поїздки до Харкова. У двадцятих числах вересня 1879 р. він, як свідчив Г. Д. Гольденберг, прибув туди разом з членами Виконавчого комітету А. І. Желябовим, О. І. Баранниковим та А. К. Пресняковим і брав участь у сходках революціонерів та співчуваючих їм осіб. Із показань учасників харківського підпілля видно, що "Кіт-мурлика" (такою була конспіративна кличка Миколи Колодкевича - авт.) поведився конспіративно і навіть змінив зовнішній вигляд, зголивши бороду⁴⁰.

Невдовзі "Народна воля" розпочала підготовку до вибуху царського поїзда на лінії Одеської залізниці, який планували здійснити на зво-

вич виїхав до Одеси, де знаходився, за даними І жандармів, з 19 жовтня до 23 грудня 1879 р. Він відігравав помітну роль у підготовці замаху на царя і разом із народовольцями Л. С. Златопольсь-

ким, Г. П. Ісаєвим, М. І. Кибальчичем, Т. І. І Лебедєвою, В. М. Фігнер та М. Ф. Фроленкою і готував усе необхідне для вибуху⁴¹.

Водночас як член Виконавчого комітету

Микола Миколайович разом з В. М. Фігнер' проводив в Одесі пропагандистську роботу серед робітників та інтелігенції. В. М. Фігнер згадувала, що "діяльність пропагандиста і організатора завжди йшла поруч з роботою руйнівною..."⁴². Про подібний підхід свідчив і М. Р. Попов, керівник об'єднаного гуртка народовольців і чорнопредільців Києва. Восени 1879 р. він вступив від імені своєї групи в переговори з М.М. Колодкевичем і В. М. Фігнер й домовився про спільність дій між киянами та одеситами⁴³.

У 1880 р. розпочався останній, петербурзький, період революційної діяльності М.М. Колодкевича - одного з найвпливовіших діячів "Народної волі", що вів значну організаційну й конспіративну роботу. Він був одним з небагатьох народовольців, кому доручалося підтримання зв'язку з найважливішими конспіративними квартирами організації, де виготовлявся динаміт і працювала підпільна друкарня⁴⁴.

Найвідповідальнішим завданням М.М. Колодкевича стала підтримка конспіративного зв'язку з М. В. Клеточниковим, агентом "Народної волі", що працював у III відділі й передавав Виконавчому комітету найважливіші таємниці жандармів. Для отримання цієї інформації М.М. Колодкевич, як і О. І. Баранников, О.О. Квятковський та О. Д. Михайлов, зустрічався з М. В. Клеточниковим по різних трактирах, готелях та на конспіративних квартирах⁴⁵. М.М. Колодкевич приділяв значну увагу роботі серед військових. У тому ж 1880 р. в Петербурзі він разом із А.І. Желябовим організував "Центральний або головний військовий гурток", проводив пропагандистську роботу в Кронштадському морському гуртку⁴⁶.

Важливим напрямком петербурзької діяльності М.М. Колодкевича стала підготовка нового замаху на царя. Він був одним із тих, хто протягом 1880 - початку 1881 рр. постійно слідував за маршрутами Олександра II вулицями столиці, а з середини січня 1881 р. і до дня арешту брав безпосередню участь у підкопі, що прокладався з лавки Кобозевих на Малій Садовій вулиці з метою підготовки замаху на царя. Напружена підпільна діяльність обірвалася 26 січня 1881 р., коли М.М. Колодкевича було заарештовано на квартирі О. І. Баранникова⁴⁷.

Доля подарувала М.М. Колодкевичу не тільки вдачу безстрашного і винахідливого революціонера, але й незабутні хвилини кохання і радості спілкування з вірним і духовно близьким супутником життя. Ще в середині 70-х рр. він познайо-

ротньому шляху Олександра II з Криму до
Петербурга. Для участі в цій акції М.М. Колодке-

мився у Києві з Гесею Гельфман, учасницею
"Всеросійської соціально-революційної організа-

ції", а згодом народоволкою. Приблизно наприкінці 1879 - на початку 1880 рр. вони знову зустрілись у Петербурзі, де невдовзі одружились, хоч і "без церковної церемонії". Сердешні стосунки зовсім не відволікали їх від революційної справи, тому "для не особливо близьких друзів залишалися навіть цілком невідомими"⁴⁸.

Після арешту М.М. Колодкевич був кинутий до Петропавлівської фортеці. За свідченням О.С. Любатович, Г. М. Гельфман листувалася з чоловіком аж до арешту С. Л. Перовської у березні 1881 р.⁴⁹. Утаюючи своє страшне горе від інших, вона не припиняла боротьби; незважаючи, що була на четвертому місяці вагітності, виконувала обов'язки хазяйки конспіративної квартири, де виготовлялася бомба М. І. Кибальчича. Невдовзі після 1 березня 1881 р. Г.М. Гельфман була заарештована. Чотири місяці чекала вона на страту і лише напередодні пологів їй оголосили про "пом'якшення" смертного вироку і заміну його вічною каторгою⁵⁰. У в'язниці у Г.М. Гельфман і М.М. Колодкевича народився син, але його розлучили з матір'ю. 1 лютого 1882 р., не витримавши тижневої розлуки з сином, Г.М. Гельфман померла⁵¹.

9-15 лютого 1882 р. в Особливому присутствії Правительствующого сенату відбувся процес "20-ти" народовольців. Одним із обвинувачених був М.М. Колодкевич. Його мужня поведінка на процесі не могла не привернути увагу. Один з оче-

видців процесу, зокрема, писав: "Найвиразніше обличчя у Колодкевича. Йому, очевидно, надто важко стримувати обурення, але сила волі переборює: він стриманий, спокійний. Самовладання у ньому надзвичайне"⁵². Цікаві враження від судового розгляду справи "20-ти" залишив О.Д. Михайлов, сгтвпроцесник Миколи Миколайовича, який висловив їх 15 лютого 1882 р. у листі до товаришів. "Колодкевич, Суханов, Баранников, - писав О. Д. Михайлов, - справили на всіх глибоке враження. Колодкевич - дійсний апостол свободи- так чисті, так прості, так величаво-прекрасні його вчинки, його слова, його рухи"⁵³.

Царський суд виніс М.М. Колодкевичу смертний вирок, але цар "помилував" народовольця, замінивши страту безстроковою каторгою, 3 27 березня 1882 р. революціонер був переведений до Алексєєвського рavelіну, а згодом у Шліссельбурзьку фортецю, де помер 23 липня (4 серпня) 1884 р.⁵⁴ Не зламавши М.М. Колодкевича морально, царизм убив його фізично.

М.М. Колодкевич поклав до алтаря революції свою долю, життя, кохання і сімейне щастя. Його мужність, самовідданість і енергія викликають повагу. Можна тільки пожалкувати, що він, як і його однодумці, в умовах гострої боротьби з царським режимом не побачив безперспективності обраного шляху, який не міг привести до злагоди і справедливості в суспільстві.

Примітки:

1. Фігнер В. Н. Портреты народовольцев // Собр. соч.: В 6 т. - М., 1929. - Т. 5. - С. 330.
2. Большая Советская Энциклопедия / Гл. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. - М., 1973. - Т. 12. - С. 439.
3. Державний архів Російської Федерації (далі - ДАРФ). - Ф. 112, оп. 1, спр. 504, арк. 485.
4. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф. 274, оп. 1, спр. 150, арк. 23; Там же. - Ф. 385, оп. 1, спр. 146, арк. 108.
5. ДАРФ. - Ф. 109, 3 експ., 1874 р., спр. 144, ч. 67, арк. 76; ЦДІАУК. - Ф. 707, оп. 261, 1875 р., спр. 5, арк. 3 - 3 зв.
6. Державний історичний музей. Відділ письмових джерел, (м. Москва). - Ф. 282, оп. 1, спр. 336, арк. 2.
7. Из народовольческих автобиографических документов // Красный архив. - 1927. - № 1 (20). - С. 209.
8. Отчёт о процессе 20-ти народовольцев в 1882 году // Былое. - 1906. - № 6. - С. 290.
9. Выдержки из воспоминаний С.А. Подолинского // «Вперед!». 1873-1877: Материалы из архива Валериана Николаевича Смирнова / Отобран, снабдил примечаниями и очерком по истории «Вперед!» Борис Сапир. - Dordrecht-Holland, 1970. - Т. 2. - С. 52.
10. Аксельрод П. Б. Перижитое и передуманое. - Берлин, 1923. - С. 102.
11. Кулябко-Корецкий Н. Г. Из давних лет. Воспоминания лавриста. - М., 1931. - С. 104.
12. Бяловеский А. Из прошлого. - С. 119.
13. ЦДІАУК. - Ф. 274, оп. 1, спр. 150, арк. 23.
14. Бяловеский А. Из прошлого. - С. 119.
15. Красный архив. - 1927. - № 1 (20). - С. 210.
16. Фроленко М. Дополнительные сведения о процессе 20-ти // Былое. - 1906. - № 6. - С. 297.
17. ДАРФ. - Ф. 109, 3 експ., 1874 р., спр. 144, ч. 58, арк. 167 зв., 168 зв., 173.
18. ДАРФ. - Ф. 109, 3 експ., 1874 р., спр. 144, ч. 58, арк. 164, 169.
19. Бяловеский А. Из прошлого. - С. 200.
20. ДАРФ. - Ф. 109, 3 експ., 1874 р., спр. 144, ч. 67, арк. 77 зв.
21. Там же. - Арк. 52, 53, 63, 64 зв., 66.
22. Там же. - Арк. 67-68, 75, 76; ЦДІАУК - Ф. 274, оп. 1, спр. 150, арк. 21, 23, 24, 25, 32, 35.
23. Отчет о процессе 20-ти... С. 258.
24. Кулябко-Корецкий Н. Г. Из давних лет. - С. 158.
25. Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті рр. XIX ст.). - К., 1973. - С. 154; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. - Ф. I, спр. 49600, арк. 2; ЦДІАУК. - Ф. 274, оп. 1, спр. 167, арк. 134.
26. ЦДІАУК. - Ф. 274, оп. 1., спр. 232, арк. 6 зв.; Там же. - Ф. 442, оп. 828, спр. 84, арк. 4, 13.
27. Там же. - Ф. 274, оп. 1, спр. 158, арк. 4, 13.

28. Див.: Былое. - 1907.- № 6. - С. 124, 134-135.
29. Вперед ! - 1876. - № 33. - С. 286; Там же. - 1876.- № 36. - С. 414; Набат.- 1876. - № 7-8. - С. 15.
30. ЦДИАУК. -Ф. 274, оп.1, спр. 168, арк. 13.
31. Там же.-Ф. 442, оп. 828, спр 84, арк. 1, 4-6; Там же. - Оп. 830, спр. 24 а, арк. 13; Фроленко М. Дополнительные сведения о процессе 20-ти. - С.297; Харьковские губернские ведомости. - 1879. - № 172.
32. ЦДИАУК. - Ф. 274, оп. 1, спр. 232, арк. 7; Бяловеский А. Из прошлого. - С. 200.
33. Там же.
34. Фроленко М. Липецкий и Воронежский съезды // Былое. - 1907. - № 1 (13). - С. 80, 84.
35. Фроленко М. Начало "народовольчества" // Каторга и ссылка. - 1926. - № 3 (24). - С. 22, 23.
36. Из автобиографии Веры Фигнер//Былое. - 1917. - № 3 (25). - С. 181.
37. Корба-Прибылева А. П. Исполнительный комитет 1879-1881гг. // Каторга и ссылка. - 1926. - № 3 (24). - С.28.
38. Бяловеский А. Из прошлого. - С. 200.
39. Свод указаний...// Былое. - 1907. -№ 6 (18). -С. 135.
40. Процесс 20-ти народовольцев в 1882 году // Там же. - 1906. - № 1. - С. 246; ЦДИАУК - Ф.733, оп. 1, спр.3, арк.. 241, 297 зв.
41. ЦДИАУК. - Ф. 385, оп.1, спр. 146, арк. 53; Процесс 20-ти... // Былое. - 1906. - № 1. - С. 246, 247; Фроленко М. Ф. Собр. соч.: В 2 т.-М., 1932.-Т.2.-С.111.
42. Фигнер Вера. Запечатленный труд // Поли. собр.соч.: В 6 т. 3-е изд. М., [Б.Г.]. - 4.1. - С. 180.
43. Попов М. Р. Автобиография // Записки землевольца. - М., 1933. - С. 48.
44. Любатович О. С. Далекое и близкое // Былое. - 1906. - № 6. - С. 121, 123; Процесс 17-ти народовольцев в 1883 году//Там же. - № 10. - С. 211; К делу 1 марта 1881 года // Там же. - 1918.- № 4-5. - С. 57.
45. Процесс 20-ти... // Там же. - 1906.- № 1. - С. 278; Отчет о процессе 20-ти... - С. 258.
46. К истории народовольческого движения среди военных в начале 80-х годов // Былое. - 1906. - № 8. - С. 159, 171, 175.
47. Процесс 20-ти ... // Там же. - № 1. - С. 239, 267, 289, 290.
48. [Иохельсон В. И.] Геся Миронова Гельфман // Календарь Народной воли на 1883 год. - Женева, 1883. - С. 20, 24, 26.
49. Любатович О. С. Далекое и близкое. - С. 132.
50. Степняк-Кравчинский С. М. Подпольная Россия // Соч.: В 2 т. - М., 1987. - Т.1. - С. 398.
51. [Иохельсон В. И.] Геся Миронова Гельфман. - С. 28.
52. Процесс 20-ти... // Былое. - 1906. - № 1. - С. 234, 295.
53. Письма народовольца А. Д. Михайлова. -М., 1933. - С. 203.
54. Процесс 20-ти... // Былое. - 1906.- № 1. - С. 308; БСЭ. - Т. 12. - С. 439.